

**Міністерство освіти і науки України
Житомирський державний університет імені Івана Франка
Кафедра всесвітньої історії**

**Методичні рекомендації до семінарських занять
з освітньої компоненти
«Актуальні проблеми археології»**

для здобувачів спеціальності 032 Історія та археологія

Житомир
Вид-во ЖДУ ім. І. Франка
2024

УДК 902/904 (477)

М 25

Рекомендовано до друку Вченою радою
Житомирського державного університету імені Івана Франка
(протокол № 17 від 27 вересня 2024 р.)

Рецензенти:

Інна Ніколіна - кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, доцент.

Юлія Кондратюк - кандидат історичних наук, доцент кафедри філософсько-історичних студій і масових комунікацій Державного університету «Житомирська політехніка».

Хададова Марина – старший викладач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка, доцент.

М 25 Методичні рекомендації до семінарських занять з освітньої компоненти «Актуальні проблеми археології» для здобувачів спеціальності 032 Історія та археологія / Уклад.: О. В. Маркевич. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2024. 43 с.

У методичних рекомендаціях для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти з освітньої компоненти «Актуальні проблеми археології» вміщено розподіл навчального часу за темами курсу, теми і плани семінарських занять, поточні контрольні запитання, тестові завдання, список рекомендованої літератури, питання до заліку.

УДК 902/904 (477)

©Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2024

ЗМІСТ

Вступ	4
Розподіл навчального часу за темами та видами роботи.....	6
Список рекомендованої літератури до ОК	8
Методичні рекомендації до семінарських занять	11
Контрольні питання до заліку.....	32
Тестові завдання з ОК «Актуальні проблеми археології».....	34

ВСТУП

Становлення науковця-дослідника, історика та археолога потребує якісного підходу до вивчення актуальних проблем з археології. Серед таких є формування та діяльність основних наукових напрямків та археологічних шкіл у світі, основні засади та результати їх діяльності, внесок у розвиток археології як науки, міждисциплінарні зв'язки, проблеми методу в археології. Ці та інші проблеми здобувачі спеціальності 032 Історія та археологія розв'язують на заняттях з освітньої компоненти «Актуальні проблеми археології».

Мета вивчення освітньої компоненти: Формування у здобувачів вищої освіти наукового світогляду і комплексного сприйняття новітніх наукових досягнень і розробок археологічних досліджень в сучасному світі.

Основними завданнями вивчення освітньої компоненти «Актуальні проблеми археології» є:

- ознайомитись з принципами комплексних археологічних досліджень;
- розглянути науковий спадок різних археологічних шкіл;
- ознайомитись з основними напрямками сучасних досліджень в археології та з базовими концепціями, які складають їх теоретичну основу;
- проаналізувати методичні засоби вивчення явищ археології з точки зору міждисциплінарного підходу

Здобувач повинен **знати:**

- Становлення та розвиток наукових шкіл в українській та світовій археології, діяльність провідних вчених та їх основоположні ідеї;
- Міждисциплінарні дослідження в сучасній археології, проблема вибору шляхів дослідження;
- Проблеми антропогенезу і давніх міграцій;
- Актуальні проблеми дослідження палеоліту;
- Особливості досліджень епохи палеометалів;
- Проблеми дослідження раннього залізного віку;
- Проблеми питання археологічних досліджень Середньовіччя;
- Актуальні проблеми археології Нового часу.

Здобувач повинен **вміти:**

- Порівнювати підходи різних шкіл до вивчення археології;
- Аналізувати діяльність провідних учених;
- Виділяти проблемні питання періодів в археології;
- Аналізувати поступальний розвиток археологічних знань;

Змістовно освітня компонента спрямована на формування здобувачами вищої освіти другого (магістерського) рівня здатності розв'язувати складні задачі дослідницького та/або інноваційного характеру в сфері історії та археології.

РОЗПОДІЛ НАВЧАЛЬНОГО ЧАСУ ЗА ТЕМАМИ ТА ВИДАМИ РОБОТИ

Структура освітньої компоненти

Назви тем	Кількість годин											
	Денна форма						Заочна форма					
	Всього	У тому числі					У тому числі					
		Лекції	Практичні/Семінарські заняття	Лабораторні заняття	Самостійна робота	Індивідуальні заняття	Всього	Лекції	Практичні/Семінарські заняття	Лабораторні заняття	Самостійна робота	Індивідуальні заняття
Модуль I. Актуальні проблеми археологічного вивчення історії людства												
Тема 1. Наукові школи в світовій археології. Актуальні проблеми археології періоду плейстоцену.	15	4	2		9		-	-	-	-	-	-
Тема 2. Міждисциплінарні дослідження в сучасній археології.	15	2	2		11		-	-	-	-	-	-
Тема 3. Проблеми антропогенезу і давніх міграцій.	15	2	2		11		-	-	-	-	-	-
Тема 4. Актуальні проблеми дослідження палеоліту	10	2	2		6		-	-	-	-	-	-
Тема 5. Проблеми досліджень мезоліту і неоліту.	10	2	2		6		-	-	-	-	-	-
Тема 6. Проблеми дослідження епохи палеометалів.	10	2	2		6		-	-	-	-	-	-
Тема 7. Проблеми дослідження раннього залізного віку.	10	2	2		6		-	-	-	-	-	-
Тема 8. Актуальні проблеми археології Середньовіччя та її	10	2	2		6		-	-	-	-	-	-

дослідження.												
Тема 9. Актуальні проблеми археології Нового часу.	10	-	2		8		-	-	-	-	-	-
Разом за модулем 1	105	18	18		69		-	-	-	-	-	-

Список рекомендованої літератури до ОК:

1. Бондар К. М., Віршило І.В., Хоменко Р.В., Петраускас О.В., Шишкін Р.Г., Скиба А.В.. Геофізичні дослідження ранньослов'янського поселення поблизу м. Обухів. *Зб. наук. праць “Теоретичні та прикладні аспекти геоінформатики”*, 2010. С. 52-61.
2. Борисова Т., Борисов А. Археологічні пам'ятки Казанківського району Миколаївської області (за матеріалами А. О Сікорського). Матеріали III Міжнародної археологічної конференції «Ольвійський форум (пам'яті В. В. Крапівіної)». *Емінак: науковий щоквартальник.2021. Вип. 1 (33)*. Січень-березень. С. 82-92.
3. Бруяко І. В. Колекція Стародавнього Єгипту у зібранні Одеського археологічного музею НАН України (стенограма наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 4 грудня 2019 р.). *Вісник Національної академії наук України*. 2020. № 2. С. 28-33.
4. Горохівський П.І. *Археологія: Навчально-методичний посібник для студентів денної та заочної форми навчання*. Умань: ПП Жовтий О.О., 2014. 132 с.
5. Дяченко Д.Г. Райковецька культура в Середньому Подніпров'ї. *Археологія і давня історія України*. 2021. № 3. С. 155-168.
6. Залізник Л.Л. Мезолітичні витoki перших індоєвропейських культур Європи за даними археології. *Археологія*. 2016. №3. С.3-17.
7. Залізник Л. Фінальний палеоліт – доба кардинальних змін. *Археологія*, 2015. № 2. С. 3 -18.
8. Залізник Л., Сорокун А., Переверзев С. Хоптинець І. Неолітизація Київського Подіпроя у світлі нових досліджень. *Археологія*, 2016. № 1. С. 3 – 18.
9. Залізник Л. «Неолітична революція» в археології України початку XXI ст. *Археологія*, 2017. № 4. С. 5 – 25.
10. Жигола В.С., Скороход В.М. Новітні методи фіксації в археології. *Археологія*. 2019. № 1. С. 118-130.
11. Моця О.П. Литовсько-польська доба археології України. *Археологія*, 2017. №1. С.45-57.
12. Отрощенко В.В. Проблеми датування та інтерпретації кипчацького комплексу Чингульської могили. *Археологія*. 2018. №1.
13. Пилипчук Я.В. *Етнополітичний розвиток Дагшт і Кипчак у IX – XIII ст.* К.: Інститут сходознавства ім. А. Кримського. 2013. 288 с.
14. Петраускас О.В. Черняхівська культура та гуни (за матеріалами археологічних пам'яток України). *Археологія*. 2021. № 2. С. 15-32.
15. Прищепа Б.А. Формування ранньослов'янських поселенських

- структур за матеріалами досліджень пам'яток другої половини I тис. басейну р. Горині. *Археологія і давня історія України*. 2019. №1. С.43-53.
16. Готун І.А., Казимір О.М. Середньовічні селища київських передмість за результатами робіт останніх сезонів. *Археологія і давня історія України*. 2019. №1. С.140-171.
17. Біляєва С.О. Тюркський фактор у геопросторі України (за матеріалами археологічних досліджень). *Археологія і давня історія України*. 2018. № 1. С.85-100.
18. Гаскевич Д.Л. Матеріали Буго-дністровської неолітичної культури долини Дністра в межах України. *Археологія і давня історія України*. 2018. № 3. С.22-38.
19. Манько В. О. Проблеми вивчення неоліту України. *Кам'яна доба України*. Вип. 13. Київ: Шлях, 2010. С. 229-253.
20. Маркевич О. Наукові напрямки та школи в світовій археології: актуальні проблеми та основні засади. *Theoretical and empirical scientific research: concept and trends: Collection of scientific papers «ΛΟΓΟΣ»*. Oxford-Vinnitsia: P.C. Publishing House & European Scientific Platform, 2023. С. 287-290. <http://eprints.zu.edu.ua/37453/1/287-290.pdf>
21. Маркевич О. В. Проблема методу в сучасній археології: пошук, впровадження, результати. *Science of XXI century: development, main theories and achievements : collection of scientific papers «SCIENTIA» with proceedings of the V International scientific and theoretical conference, january 26 2024*. Helsinki : International Center of Scientific Research, 2024. С. 479-481.
22. Моця О.П. Дослідження курганів древлянської землі у другій половині XIX – на початку XX ст. *Археологія і давня історія України*. 2017. № 4. С.296-298.
23. Ситник О. Львівська археологічна школа у період потрясінь та випробувань (1939–1951). *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2006. Вип. 9. С. 106-133.
24. Колтун О.В. Методичні матеріали до курсу «Археологічні методи у палеогеографії». Львів: Вид-во ЛНУ ім.І.Франка, 2009. 16 с.
25. Козакевич Г. Кельти на землях України. Археологічна, мовна та культурна спадщина. К.ФОП Наливайко. 2010. 324 с.
26. Котигорошко В. Г. *Верхнє Потисся в давнину*. Всеукраїнське Державне видавництво «Карпати». Ужгород, 2008. 408 с.

27. Цеунов І. *Дослідження палеоліту материкової України в останній третині ХІХ – першій половині ХХ ст.* Дис... канд. істор. наук. Інститут археології НАН України, Київ, 2018. 276 с.
28. Фіалко О. Є. Скіфські амазонки в Криму. Магістеріум. *Археологічні студії*. 2018. Вип. 70. С. 67-77.
29. Фіалко О. *Скіфські амазонки в археологічних реаліях* (автореф. дис. ... доктора істор. наук). Інститут археології НАН України, Київ, 2020. 31 с.

Інтернет ресурси:

1. Бібліотека Інституту археології НАН України [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.vgosau.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=93&Itemid=171
2. Спілка археологів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vgosau.kiev.ua/biblioteka/monografii>
3. Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua>

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

МОДУЛЬ І

Актуальні проблеми археологічного вивчення історії людства

Семінарське заняття №1: *Наукові школи в світовій археології. Актуальні проблеми археології періоду плейстоцену.*

Мета: вивчити становлення та діяльність основних наукових напрямків та археологічних шкіл у світі, висвітлити основні засади та результати їх діяльності, внесок у розвиток археології як науки. Висвітлити актуальні проблеми археології періоду плейстоцену.

План:

1. Наукова школа, поняття та ознаки.
2. Наукові археологічні школи в Україні.
3. Наукові школи в світовій археології: основні положення та значення.
 - 3.1. Культурно-історична археологія («стара археологія»); процесуальна археологія («нова археологія»).
 - 3.2. Розвиток науково-філософських вчень: еволюціонізму, дифузійнізму.
 - 3.3. Теорія міграціонізму.
 - 3.4. Феміністська та гендерна археологія.
4. Археологія періоду плейстоцену.

Основні поняття: наукова школа, культурна археологія; процесуальна археологія («нова» археологія), еволюціонізм, дифузійнізм, «культурні кола», культурна морфологія, теорія культурних кіл, міграціонізм, феміністична археологія, експериментальна археологія.

Завдання для виконання:

1. Опрацювати тему за вказаними питаннями.
2. Записати визначення основних понять.

Поточні контрольні запитання/завдання:

1. Дайте визначення поняттю археологічна школа? Скільки поколінь дослідників вона налічує? Назвіть археологічні школи в Україні?
2. Який напрямок в археології набув популярності в 60-х рр. ХХ ст.? Назвіть представників, їх праці та визначте основоположні ідеї.
3. Якого науково-філософського вчення були основоположниками Фрідріх Клем і Едвард Тайлор? Які наукові ідеї вони обґрунтовували?

4. Який напрямок зародився на противагу еволюціонізму? Які ідеї він обґрунтовував?
5. Вкажіть, з чим Лео Фробеніус порівнював культуру?
6. Назвіть основні засади теорії культурних кіл. Кого вважають її основоположником?
7. Коли відбулося зародження міграціонізму? Які політичні події цьому передували? Хто є його основоположником?
8. Яка за течій в археології критикувала однобічне застосування західних гендерних норм і цінностей до минулих суспільств? Назвіть її представників?
9. До якого напрямку можемо віднести українську археологиню і знану дослідницю Олену Фіалку? Назвіть її відомі праці?
10. Які правила обов'язково застосовуються в експериментальній археології.

Методичні рекомендації:

При підготовці до заняття здобувачі другого (магістерського) рівня вищої освіти висвітлюють поняття «археологічна» школа та її значення у розвитку археологічної науки. Можуть назвати відомих українських та зарубіжних археологів, їх праці та основоположні ідеї.

Висвітлюють основну мету та діяльність культурно-історичної археології (або культурної археології), процесуальної археології (Льюїс Бинфор, Девід Кларк, Колін Рендфрю). Можуть пояснити сутність дискусії про те, якою має бути археологічна теорія.

Здобувачі можуть назвати представників еволюціонізму (Фрідріх Клем і Едвард Тайлор) та їх праці та пояснити в чому суть «універсального закону» розвитку культур. Що вплинуло на розвиток дифузійонізму? А також відповісти про поширення дифузійонізму, його відображення у скандинавських країнах у вигляді історико-географічного спрямування, у Німеччині – вчення про «культурні кола» (культурно-історична школа), у Великобританії розроблялася в рамках геліолітичної школи, а норвежський антрополог Тур Хейердал присвятив цьому питанню велике число своїх наукових робіт. У Сполучених Штатах Америки дифузійонізм існував під назвою «час і простір» (age-and-area).

Здобувачі при підготовці до заняття можуть назвати основні ідеї культурної морфології та теорії культурних кіл, міграціонізму, феміністичної археології.

При розгляді питання про правила в експериментальній археології аналізують вимоги: для виконання реконструкції вживати виключно матеріали, сировина яких була доступна суспільству у минулому; відповідне приготування

та використання природних методів; заборона застосування сучасних методів і технологій, маючих вплив на результат експерименту.

Додаткова література до теми:

1. Гуцал В. А. Професор І. Винокур у науково-освітньому і громадському житті України (1948–2006 рр.). Дис. ... кан. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільськ, 2019. 380 с.

2. Заруба В. Наукова школа в історичній науці. До постановки проблеми. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 2006, 15, С. 769-781. Вилучено з: https://ukrlogos.in.ua/documents/paper_ua.pdf

3. Колесніков М. Категорії «процесуальної археології». *Археологія*, 1990, 2, 115-124.

4. Моця О. *Експериментальна археологія: завдання, методи, моделювання. Збірка наукових праць*. 2011. К.: Видавництво Ліра-К. 224 с.

5. Охотніков С.Б. Одеський археологічний музей. *Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2010. 728 с.*

6. Павлюк С. П. Еволюціонізм. *Енциклопедія Сучасної України*. Вилучено з: <https://esu.com.ua/article-18582>

7. Петраускас А. В. Експериментальна археологія та моделювання. *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. К.: ІА НАН України, 2010. Вип. 1. С. 167-174.*

8. Ситник О. Львівська археологічна школа у період потрясінь та випробувань (1939–1951). *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2006. Вип. 9. С. 106-133.

9. Станко В.Н. Одеське археологічне товариство. *Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2010. 728 с.*

10. Толочко П.П. Інститут археології НАН України. *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2005. 672 с.*

11. Фіалко О. *Скіфські амазонки в археологічних реаліях* (автореф. дис. ... доктора істор. наук). Інститут археології НАН України, Київ, 2020, 31 с.

12. Хмарський В.М. Одеське товариство історії та старожитностей. *Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с.*

13. Цеунов І. *Дослідження палеоліту материкової України в останній третині ХІХ – першій половині ХХ ст.* Дис... канд. істор. наук. Інститут археології НАН України, Київ, 2018, 276 с.

14. Якімова І. В. *Феномен гендерної археології на теренах України на зламі епох (друга половина ХІХ – 1930-ті рр.).* Дис... канд. істор. наук. Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. Дніпро, 2016. 257 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yakimova_Iryna/Fenomen_hendernoj_arkheolohii_na_terenakh_Ukrainy_na_zlami_epokh_druha_polovyna_KhIKh_1930-ti_rr.pdf?

Семінарське заняття №2: Міждисциплінарні дослідження в сучасній археології.

Мета: Висвітлити міждисциплінарні дослідження в сучасній археології, сучасні підходи до вибору методу в археології, її взаємозв'язок з іншими науками.

План:

1. Зв'язок археології з природничими науками.
2. Використання в археології геофізичних методів.
3. Цифрові методи фіксації в археології .
4. Мікробіологічні дослідження археологічних знахідок.

Основні поняття: *палегеографія, палеоекологія, палеокліматологія, геоінформаційні дослідження, флотація, промивка культурного шару, остеологічний матеріал, археозоологічний метод, антропологічний метод, космічні інформаційні технології, геофізичний метод, магнітна зйомка, інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ), ортоплани.*

Завдання для виконання:

1. Опрацювати тему за вказаними питаннями.
2. Записати визначення основних понять.
3. Перейдіть за посиланням QR-коду і прочитайте повідомленням CNN від 7 червня 2023 р. про те, що археологи в Іспанії за допомогою дронів виявили доісторичні малюнки у важкодоступних печерах в муніципалітеті Пенагула в Аліканте. Які можливості відкривають дрони та супутникові знімки для проведення розвідок, збереження пам'яток тощо?

4. Підготуйте інформацію з відкритих джерел про генетичні дослідження мумії Етци. Аргументуйте судження про перспективність використання в археології методів палеогенетичних досліджень.

Поточні контрольні запитання/завдання:

1. Дайте визначення поняттю «міждисциплінарний підхід». Чи застосовується він в інших науках та дисциплінах, окрім археології?
2. Як цифрові технології впливають на можливості розвитку археології?
3. Назвіть приклади взаємозв'язку *палеокліматології* та *археології*.
4. Якою інформацією збагачує археологію палегеографія?
5. Ознайомтесь з працею Віталія Жиголи та В'ячеслава Скорохода (*Вказ. праця*). Чи виступають дослідники прибічниками «3D революції» в археології? Які аргументи наводять на її користь? Які негативні сторони такого введення Ви можете назвати?

Методичні рекомендації:

Здобувачі при підготовці до семінарського заняття аналізують сучасні можливості різних наук і дисциплін, щоб збагатити методи в археології: комп'ютеризація та впровадження «безлюдних» технологій, глобальна мережа Інтернет, міждисциплінарні зв'язки. Можуть дати відповідь на питання про міждисциплінарність як сучасна новітня технологія. Назвати з якими дисциплінами археологія має найтісніші зв'язки (палегеографією, палеоекологією, палеокліматологією).

Здобувачі вивчаючи матеріал про кліматичні умови Землі в минулому, *наприклад, похолодання 535-536 рр.*, можуть показати взаємозв'язок археології і палеокліматології. На прикладі дослідження Глинського археологічного комплексу показати де саме застосовувалися міждисциплінарні дослідження і до яких висновків дійшли автори (*Пуголовк Ю.О., Володарець-Урбанович Я.В., Горбаненко С.А., Сергеева М.С., Яніш Є.Ю. Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу в 2014 році. Археологічні дослідження Більського городища, 2014. С. 107-128.*).

Відповідаючи на третє питання здобувачі аргументують поняття «3D-революція» в археології. Можуть виділяти і аналізувати як позитивні сторони (не займає багато часу, не заважає польовим роботам, розширює інформативну базу археологічних досліджень, збільшує методологічну базу науки, дозволяє наблизити археологію для ширшого кола людей, яким важко розібратися у кресленнях, дозволить зблизитися з зарубіжними дослідниками, сприяє збереженню натуральних пропорцій та розмірів для подальших метрологічних вимірів, здійснює кольорову корекцію та фільтрацію), так і негативні (сучасне дороге обладнання, спеціальне програмне забезпечення, підготовка фахівців, які знають і вміють працювати). Висловлюють власні думки з цього приводу.

Аналізують перспективність використання молекулярно-генетичних досліджень стародавньої ДНК в археології. Здобувачі описують як розвиваються методи палеогенетичних досліджень (описано фрагменти ДНК тварин і рослин з вічної мерзлоти віком до 800 тисяч років і повний ядерний геном викопного коня віком 560–780 тисяч років).

Додаткова література до теми

1. Бондар К.М., Віршило І. В., Хоменко Р.В., Петраускас О.В., Шишкін Р.Г., Скиба А.В. Геофізичні дослідження ранньослов'янського поселення поблизу м. Обухів. *Зб. наук. праць «Теоретичні та прикладні аспекти геоінформатик»*, 2010, С. 52-61.
2. Бріггс Хелен. Останній обід «крижаної людини»: бенкет калорій. *BBC News*. 13 липня 2018. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-44818133>
3. Всеволод І., Зоценко І. Перспективи використання супутникових знімків для моніторингу стану пам'яток культурної спадщини. *Пам'яткознавчі студії: проблеми, практик, перспективи розвитку*, 2020, Вип. 1. С. 301-308.
4. Жигола В.С., Скороход В.М. Новітні методи фіксації в археології. *Археологія*, 2019. Вип. 1. С. 118-130.
5. Колот А. М. Міждисциплінарний підхід як домінанта розвитку економічної науки та освітньої діяльності. *Соціальна економіка*, 2014, Вип. 1-2, С. 76-83.
6. Колтун О.В. Методичні матеріали до курсу «Археологічні методи у палеогеографії». Львів: Вид-во ЛНУ ім.І.Франка, 2009. 16 с.
7. Петраускас А. В. Експериментальна археологія та моделювання . *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. К.: ІА НАН України*, 2010. Вип. 1. С. 167-174.
8. Пуголовок Ю.О., Володарець-Урбанович Я.В., Горбаненко С.А., Сергєєва М.С., Яніш Є.Ю. Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу в 2014 році. *Археологічні дослідження Більського городища*, 2014. С. 107-128.
9. Францевіч М. Використання дронів в археології та охороні культурної спадщини. *Ньюсі*. Червень, 2023. URL: <http://surl.li/jyirz>

Семінарське заняття №3: Проблеми антропогенезу і давніх міграцій.

Мета: висвітлити актуальні питання про походження та еволюцію людини, вміти обґрунтовувати вірогідність різні теорії і гіпотези походження людини, міграційні процеси та появу людини на американському континенті. Виховувати повагу до людей різних рас.

План:

1. Поняття антропогенезу. Походження людини в світлі археологічних даних.
2. Теорія африканського походження людини.
3. Міграції палеоліту.

Основні поняття: антропогенез, теорія африканського походження людини, концепція мультирегіонального походження, юридизація, теорія Сахарського насосу, олдувайська культура, «юконська людина».

Завдання для виконання:

1. Опрацювати тему за вказаними питаннями.
2. Записати визначення основних понять.
3. В чому суть Африканської теорії походження людини. Проаналізуйте її відмінність від концепції/гіпотези мультирегіонального походження.
4. Роздивіться карту. Яку інформацію про міграції людини можемо отримати при роботі з картою?

Поточні контрольні запитання/завдання:

1. Назвіть відомі Вам наукові гіпотези і теорії походження людини. Яка з них Вам видається най вірогіднішою? Обґрунтуйте свою думку.
2. Назвіть найвідоміших антропологів кінця XIX та початку XX століття. Наскільки гостро науковцями піднімалося питання походження та еволюції людини? Хто автор першого підручника з антропології?
3. Коротко опишіть дискусію про можливість проникнення первісної людини в Європу через Гібралтарську протоку. Які є альтернативні гіпотези?
4. Назвіть причини, що змушували людину шукати нових/привабливих місць проживання?
5. Назвіть і охарактеризуйте шляхи міграції в палеоліті?
6. В чому суть теорії Сахарського насосу.

Методичні рекомендації:

Здобувачі другого (магістерського) рівня вищої освіти обґрунтовують різні теорії походження людини та називають вчених, які першими ввели їх в науковий обіг: статевого добору (Ч. Дарвін), трудова теорія (Ф. Енгельс), теорія «планетарної людини» (Говард Парсон), гіпотеза соціальних стосунків (Артур

Кіт). Здобувачі можуть вести дискусію і обґрунтовувати / спростовувати їх вірогідність. Відповідають на питання коли антропологія почала формуватися і хто обґрунтував першу наукову гіпотезу походження та еволюції людини (на початку ХІХ ст., французький натураліст Жан-Батист Ламарк (1744-1829)).

При відповіді на друге питання здобувачі аналізують палеонтологічну (теорія африканського походження людини) і можуть відповісти чому її вважають однією із можливих пояснень походження анатомічно сучасних людей (*Homo sapiens*). А також порівнюють її з іншою конкурентною концепцією – гіпотезою мультирегіонального походження.

При відповіді на третє питання здобувачі аналізують міграції, які відбувались в ранньому палеоліті (дві міграції), середньому палеоліті та пізньому палеоліті (Оріяньська культура). Аналізують шляхи та можливості прибережної міграції, Океанію, Європу, Східну та Північну Азію, Євразію, міграції Голоцену, Кариби, Арктику.

Додаткова література до теми

1. Безклубенко С. Д., Бондар С. В., Борисенко М. В. та ін. *Методологічні проблеми культурної антропології та етнокультурології*. Київ: Інститут культурології НАМ України, 2011.
2. Дельєж Р. *Нариси з історії антропології*. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008.
3. Помогайбо В. М., Петрушов А. В., Власенко Н. О. *Основи антропогенезу. Підручник для студентів вищих навчальних закладів*. Київ «Академвидав», 2015. 176 с.
4. Шидловський П.С. 2014. *Актуальні питання антропології (матеріали до вивчення навчальної дисципліни «Історична антропологія»)*. К.: Логос. <https://doi.org/10.5281/zenodo.2628863>

Семінарське заняття №4: *Актуальні проблеми дослідження палеоліту.*

Мета: охарактеризувати основні проблеми періодизації палеоліту в Україні, антропологічний тип носіїв культури, основні місцезнаходження решток викопних людей, зміни клімату, флори і фауни, а також палеоліт американського континенту. Визначити чи були контакти неандертальців з неоантропами, наслідки цього.

План:

1. Проблеми періодизації палеоліту в Україні.
2. Контакти неандертальців з неоантропами, наслідки.

3. Палеоліт Американського континенту.

Основні поняття: палеолітознавство, ранній (нижній) палеоліт, середній палеоліт, пізній (верхній) палеоліт, технокомплекс, Левалуа-мустьєрський технокомплекс, Мікоксський технокомплекс, Оріньяк, Селет, Гравет, пам'ятки пушкарівського типу, Епіоріньякські пам'ятки, мікрогравет (епігравет), шанкобинська культура, осокорівська культура, шан-кобинська культура, красносільська культура, свідерська культура, сапієнтація.

Завдання для виконання:

1. Опрацювати тему за вказаними питаннями.
2. Записати визначення основних понять.
3. Перейдіть за посиланням і законспекуйте працю Залізняка Л. Л. Періодизація пізнього палеоліту України. *Археологія і давня історія України*: Зб. наук. пр. К.: ІА НАН України, 2010. Вип. 4. С. 14-25. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/161386> Які актуальні проблеми палеолітознавства виділяє автор?
4. На основі опрацьованої праці Залізняка Л. Л. (Вказана праця) заповніть таблицю.

Фази культурно-історичного розвитку верхнього палеоліту України та їх технокомплекси

Рання пора	Середня пора	Пізня пора	Фінальний палеоліт

Поточні контрольні запитання/завдання:

1. Назвіть найвідоміші палеолітичні об'єкти на території сучасної України?
2. Назвіть українських та зарубіжних вчених – фахівців з палеолітознавства?
3. Де в Україні знаходяться стоянки Селетського технокомплексу?
4. Якими змінами характеризується середня фаза ВП України?
5. Назвіть відомих українських дослідників епігравету (мікрогравету)? Які стоянки в Україні були досліджені? До яких висновків дійшли науковці?
6. Як змінились клімат та фауна стоянок у фінальному палеоліті. Чому його називають добою північного оленя?
7. Обґрунтуйте теорія заселення Америки згідно концепції голландця де Лаєт у XVII ст. Що з'єднувало Америку та Північно-Східну Азію?
8. Назвіть проблеми появи найдавнішої людини на території Америки.

Методичні рекомендації:

Відповідаючи на перше питання здобувачі в цілому характеризують стоянки палеоліту в Україні, чим особливий цей період. На основі сучасної наукової літератури виділяють проблеми періодизації палеоліту, характеризують антропологічний тип носіїв культури, основні місцезнаходження решток викопних людей, зміни клімату, флори і фауни.

Здобувачі можуть проаналізувати проблеми появи найдавнішої людини на території Америки, а також відповісти чи відбувався на континенті процес антропогенезу. Які аргументи наводять вчені для підтвердження / спростування теорій? Розповісти про хвилі переселення до Америки: шляхи та конкретні факти, що підтверджують цей процес.

Додаткова література до теми

1. Борзіяк І.О., Кулаковська Л.В. Гравет Подністров'я. Загальний огляд. *Археологія*. 1996. № 3. С. 55-64.
2. Залізняк Л. Л. Періодизація пізнього палеоліту України. *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. К.: ІА НАН України, 2010. Вип. 4. С. 14-25.*
3. Степанчук В. Нижній і середній палеоліт України: хронологічні рамки, антропологічний тип носіїв культури, основні місцезнаходження решток викопних людей. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 10. 2006. С. 17-49.

Семінарське заняття №5: Проблеми досліджень мезоліту і неоліту.

Мета: висвітлити підходи до виділення мезоліту, неоліту як окремих археологічних періодів, ознаки, на основі яких відбулося таке виділення. Висвітлити внесок відомих українських та зарубіжних археологів у розвиток проблеми досліджень цих періодів, а також поняття «неолітична революція»,

План:

1. Підходи до виділення мезоліту як окремого археологічного періоду.
2. Сучасні підходи до виділення неоліту.
3. Ознаки неоліту. Дискусії щодо їх виділення.
4. Теорії поширення відтворюючого господарства. Процеси неолітизації Європи.
5. Специфіка неоліту Близького Сходу.

Основні поняття: мезоліт, неоліт, мікроліти, вкладишеві знаряддя, неолітична революція, «родючий півмісяць».

Завдання для виконання:

1. Опрацювати тему за вказаними питаннями.
2. Записати визначення основних понять.
3. Чому мезоліт як закономірний етап у рамках класичної еволюціоністської схеми археологічної періодизації було виділено пізніше, ніж палеоліт та неоліт? Які існують точки зору на те, коли і ким було виділено мезоліт?
4. Законспекуйте працю Манько В. О. Проблеми вивчення неоліту в Україні. *Кам'яна доба України*. Вип. 13. Київ. Шлях. 2010. С. 229-253. Які проблеми дослідження неоліту виділяє автор? Яке визначення поняттю «неоліт» дає автор? В чому полягає головна проблема з'ясування питання про зміст поняття «неоліт» (С. 230)?
5. Які типи інструментів та знаряддя обробки дерев з'явилися при неоліті?
6. Прочитайте біографічні відомості про *Вере Гордона Чайльда*. Назвіть його найвідоміші праці? Сформулюйте висновок про його внесок у розвиток світової археології.

Поточні контрольні запитання/завдання:

1. Пригадайте, які кліматичні зміни відбулися в мезоліті, як це вплинуло на життя людини?
2. Назвіть кількість стоянок та інших пам'яток мезоліту, зокрема могильників, які знаходяться на території України?
3. Назвіть основні ознаки відмінності палеоліту від мезоліту з погляду екологічного детермінізму за Л. Бінфордом.
4. Хто з учених запропонував термін *неолітична революція*? В чому полягає її суть?
5. Скільки неолітичних культур виділили вчені на території України? Назвіть найвідоміші неолітичні пам'ятки.
6. Що вчені вкладають у поняття неолітичний «демографічний вибух»?
7. Що означає поняття «родючий півмісяць»? Які території до нього входили?

Методичні рекомендації:

При підготовці до першого питання заняття здобувачі другого (магістерського) рівня вищої освіти висвітлюють підходи до виділення мезоліту

як окремого археологічного періоду: періодизація та зонування, особливості клімату, мегафауни, розвиток господарства, знарядь праці, винайдення лук і стріл, приручення тварин. Можуть виділити сім ознак відмінності палеоліту від мезоліту з погляду екологічного детермінізму за Л. Бінфордом.

Для висвітлення сучасних підходів до виділення неоліту здобувачі опрацьовують Манько В. О. Проблеми вивчення неоліту в Україні. *Кам'яна доба України*. Вип. 13. Київ. Шлях. 2010. С. 229-253. На основі аналізу цієї праці здобувачі виділяють проблеми дослідження неоліту, зокрема з'ясування питання про зміст поняття «неоліт».

Здобувачі виділяють ознаки неоліту. Можуть відповісти чому він став особливим етапом в історії України і людства взагалі: перехід від привласнювальних форм господарства до відтворювальних, створення культурно-історичних областей, в межах яких розповсюджувалися такі інновації, як відтворювальне господарство, кераміка, відтискальна техніка розщеплення, шліфування, свердління, розвиток духовної культури. Аналізують біографічні відомості про Г. Чайлда та чому він назвав цей період «неолітичною революцією». Здобувачі можуть проаналізувати процеси неолітизації Європи та специфіку неоліту Близького Сходу.

Додаткова література до теми:

1. Залізник Л.Л. Мезоліт Заходу східної Європи в історіографії. *Кам'яна доба України*. Вип. 12. С.6-24.
2. Залізник Л.Л. Неолітична революція в археології України початку ХХІ ст. *Археологія*. 2017. № 4. С. 5-25.
3. Манько В. О. Проблеми вивчення неоліту в Україні. *Кам'яна доба України*. Вип. 13. Київ. Шлях. 2010. С. 229-253.

Семінарське заняття №6: *Проблеми дослідження епохи палеометалів.*

Мета: висвітлити зміни у побуті, культурі, способах будівництва тощо, пов'язаних з обробкою металів.

План:

1. Обробка металів і зміни в суспільстві, з цим пов'язані.
2. Землеробські культури і спроба відтворення давньої обрядовості.
3. Арійські племена та їх археологічна культура.
4. Нові знахідки доби палеометалів на Житомирщині.

Основні поняття: енеоліт, мідь, трипільська культура, арійці, Буджацька культура, Новотитарівська культура, domestикація, .

Завдання для виконання:

1. Опрацювати тему за вказаними питаннями.
2. Записати визначення основних понять.
3. Напишіть коротке есе на тему «Як поява заліза змінила світ».

Поточні контрольні запитання/завдання:

1. Як поширення міді вплинули на поширення знарядь праці, культуру, торгівлю тощо.
2. Чи погоджуєтесь Ви з твердженням, що землеробський культ – своєрідна жіноча релігія. Обґрунтуйте свою думку.
3. Поміркуйте. В чому причина того, що тема поширення арійських племен набула гострого політичного забарвлення?
4. Як питання походження і розповсюдження колісного транспорту пов'язані з індоєвропейською проблемою?
5. Розкажіть про доместикацію коня найдавнішими індоєвропейцями України? В чому полягає проблема питання?

Методичні рекомендації:

Відповідаючи на перше питання здобувач аналізує як змінилося господарство, спосіб життя людини з поширенням міді, які центри обробки металів з'явилися. Здобувач може обґрунтувати / спростувати думку що землеробський культ були своєрідною жіночою релігією, що проявлялося у зображенні найголовніших духів у вигляді жінок, останні виконували найважливіші релігійні обряди.

При підготовці третього питання здобувачі звертають увагу на те, як і коли відбулося розселення арійських племен. Можуть назвати декілька точок зору на те, які території мають право називатися етнічною прабатьківщиною арійців. На думку Л. Залізняка на це претендують три регіони: Балкани, Центральна Європа (між Рейном і Віслою) та Лісостеп і степ (між Дністром і Волгою). Розповісти про обряди поховання арійців, проблему походження і розповсюдження колісного транспорту та проблеми датування з цим пов'язані, доместикацію коня найдавнішими індоєвропейцями України. Здобувачі можуть назвати на описати знахідки доби палеометалів на Житомирщині.

Додаткова література до теми:

1. Галушко К. Ю. Енеоліт. *Енциклопедія історії України: Україна – Українці*. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2019. 842 с.

2. Кульбака В., Качур В. Індоевропейські племена України епохи палеометалу. Маріупольський гуманітарний інститут і ін- Маріуполь: Рената, 2000. 80 с.

3. Лозько Г. С. Етнологія України: Навчальний посібник. 2001. Київ. Артек. 304 с. Тема 12. Арійська суперетнічна спільнота. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-4664.html>

4. Пічкур Є.В., Лисенко С.Д., Разумов С.М., Шидловський П.С. Нові знахідки доби палеометалів на житомирщині. Дослідження первісної археології в Україні (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль). *Матеріали міжнародної наукової конференції «Радомишль та його історія»* 3-4 жовтня 2006 р. К.: «КОРВІН ПРЕСС», 2008. 242 с.

Семінарське заняття №7: Проблеми дослідження раннього залізного віку.

Мета: висвітлити проблеми дослідження залізного віку, зміни суспільства з винайденням цього металу та його вплив на культури, вміти наводити / спростовувати аргументи проблеми автентичності скіфського звіриного стилю, території розселення кельтів. Виховувати повагу до різноманіття культури різних народів, української етнокультурної спадщини.

План:

1. Поява заліза та залізо-обробних центрів.
2. Культура номадів. Етнокультурна інтерпретація племен «скіфського світу»
3. Проблема автентичності скіфського звіриного стилю.
4. Проблеми розселення кельтів і їх вплив на сусідні племена. «Кельтська вуаль».

Основні поняття: залізний вік, історична періодизація, кіммерійці, скіфи, сармати, «Кельтська вуаль», готи, гуни, номади, звіриний стиль.

Завдання для виконання:

- 1.Опрацювати тему за вказаними питаннями.
- 2.Записати визначення основних понять.
- 3.Назвіть характерні риси скіфського звіриного стилю. Підготуйте презентацію на 3-5 слайдів із зображеннями, які б їх (риси) наочно демонстрували. Яку літературу Ви використали при підготовці?

Поточні контрольні запитання/завдання:

1. В чому полягає проблема періодизації залізного віку? Яку періодизацію розробили французький археолог Ж.Дешелетт та німецький дослідник П.Рейнеке на поч. ХХ ст.?
2. Назвіть історичну періодизацію залізного віку?
3. Як винайдення заліза позначилося на галузях діяльності людства?
4. Охарактеризуйте, як спосіб життя відображався на культурі номадів?
5. Поміркуйте і дайте обґрунтовану відповідь: Чи могли кочівники існувати ізольовано від землеробського світу?
6. Які ви знаєте теорії пояснення походження звіриного стилю? Яку ви вважаєте найбільш вірогідною? Обґрунтуйте свою думку.
7. Назвіть характерні риси кельтської культури? Чи зустрічаються їх залишки на території України? Що розуміємо під поняттям «кельтська вуаль»?

Методичні рекомендації:

Здобувачі при відповіді на перше питання висвітлюють які зміни пов'язані з винайденням заліза. Які залізо обробні центри існували? Чому в історіографії вживається «ранній залізний вік», в чому полягає проблема його періодизації.

Вміти відповідати на аналітичні питання: чому кочівники ніколи не існували ізольовано від землеробського світу? Які потреби в продукції землеробства і ремесла вони мали? Знати і наводити приклади того, що для етнокультури кочівників характерна особлива ментальність, яка передбачає специфічне сприйняття простору і часу, звичаї гостинності, невибагливість і витривалість, наявність у стародавніх і середньовічних кочівників культур війни, воїна-вершника. Розуміти і наводити приклади героїзації предків, які знайшли, в свою чергу, відображення, як в усній творчості (героїчний епос), так і в образотворчому мистецтві (звіриний стиль). Давати відповіді на питання про ставлення до худоби – головного джерела існування номадів.

Здобувачі відповідають на питання проблеми розселення кельтів і їх вплив на сусідні племена, *особливості їх культури*: вміння переймати від інших народів досягнення в галузі техніки та культури; демографічна та військова рухливість, завдяки чому змогли розселитися на величезному просторі, передаючи племінному світу Європи новітні досягнення в галузі науки й техніки (хоча кельти не створили єдиної політичної організації, у галузі мови, у релігійних уявленнях і матеріальній культурі утворилася єдність, яка дозволяє говорити про кельтську спадщину в Європі і про вплив кельтів на навколишні племена і народи). Наявність зразків посуду, прикрас, які несуть певну печать латенської культури ввійшли під назвою «кельтська вуаль».

Додаткова література до теми

1. Бунятян К.П. Залізний вік. *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.
2. Геродот. Історія в дев'яти книгах. Книга ІУ: Мельпомена.
3. Гуцуляк О.Б. Кельтський лінгвосоціокультурний слід в історії слов'ян. *Етнос і культура*. 2015-2016. № 12-13. С. 119-131.
4. Казакевич Г. Кельтський компонент в етнічних процесах на території України у другій половині I тис. до н.е. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 28. С. 5-13.
5. Казакевич Г. Кельти в етнокультурних процесах Центральної та Східної Європи (III ст. до н.е. – I ст. н.е.). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Київ. 2015. 434 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kazakevych_Hennadii/Kelty_v_etnokulturnykh_protseakh_Tsentralnoi_ta_Skhidnoi_Yevropy_III_st_do_n_e_I_st_n_e.pdf?PHPSESSID=rtr7mg1r5m5eo9f2r152l23u22
6. Котигорошко В. Верхнє Потисся в давнину 1 000 000 років тому – X сторіччя н.е. Ужгород, 2008. 439 с.

Семінарське заняття №8: *Актуальні проблеми археології Середньовіччя та її дослідження.*

Мета: висвітлити стан дослідження та проблеми середньовічної археології, а також проблеми охорони пам'яток.

План:

1. Проблема вивчення городищ, укріплень за археологічними даними.
2. Результати та перспективи археологічних досліджень сільських поселень.
3. Проблеми археологічних досліджень культових споруд.
4. Проблеми вивчення пам'яток Золотої Орди в Україні.

Основні поняття: *городище, замчище, фортифікація, укріплення, дитинець, склепіння, башта-донжон, культурний шар, поселення, оборонний рів, культові споруди, Золота Орда, золотоординські старожитності, кочівники.*

Завдання для виконання:

1. Опрацювати тему за вказаними питаннями.
2. Записати визначення основних понять.

3. Підготуйте доповідь або реферат на одну із обраних тем. Використайте праці у списку додаткової літератури. Зробіть висновок про перспективність вивчення археологічних пам'яток середньовіччя.

- Проблеми та перспективи середньовічної археології в зоні відчуження.
- Від язичництва до християнства крізь призму археології;
- Результати та перспективи досліджень османських пам'яток Північного Причорномор'я.

4. В чому суть проблеми ідентифікації міст та їх виділення з числа городищ?

Поточні контрольні запитання/завдання:

1. Охарактеризуйте етапи будівництва укріплень на українських землях. Які події цьому сприяли?

2. Які матеріали використовувались для будівництва укріплень?

3. Яку на вашу думку роль для дослідження середньовічних міст відіграють археологічні дані, літописи, спогади мандрівників? Проаналізуйте на конкретному прикладі.

4. Які два перспективні напрямки вивчення сільських поселень виділяє Веремейчик О. М. (*Вказана праця*).

5. Проаналізуйте традиційні заняття сільського населення? Які археологічні знахідки це підтверджують?

6. Коли на українських землях почалося масове формування церковних приходів?

7. Назвіть дослідників, які займалися аналізом золотоординських старожитностей давньоруського населення Лісостепоного Лівобережжя? Зробіть висновки чи існує диспропорція у вивченні золотоординської археологічної спадщини Лівобережної та Правобережної України? В чому, на Вашу думку, полягає причина цього?

Методичні рекомендації:

Здобувачі можуть проаналізувати етапи будівництва укріплень на українських землях, виділяти спільні риси більшості укріплень, наприклад: будівництво на поселеннях або городищах давньоруського часу, що, як правило, мають тонкі нашарування другої половини XIII—XIV ст. Здобувачі можуть датувати приблизний час їх існування. На основі вивченого матеріалу виділяти регіональну специфіку, наприклад: у XV – початку XVI ст. значна кількість замків Західного Поділля мала частково дерев'яні фортифікації (навіть у Кам'янці-Подільському тільки у 1540-1544 рр. під час модернізації замку під керівництвом Іова Бретфуса були замінені усі дерев'яні фортифікації на муровані. На основі аналізу матеріальної культури на пам'ятках здобувачі

можуть відповісти на питання про спосіб життя на території замків, як відбувався колонізаційний процес на Правобережжі України, державну політику Литви і Польщі тощо.

Відповідаючи на друге питання здобувачі можуть виділити проблеми вивчення сільських поселень, зокрема виявлення та картографування нових пам'яток і дослідження поселень. Здобувачі можуть проаналізувати різні аспекти матеріальної та духовної культур сільського населення і дали відповіді на питання, пов'язані з зовнішнім виглядом поселень, садиб, жител, господарських та ремісничих споруд, господарською, ремісничою та промисловою діяльністю населення, так і його етнічним та соціальним складом.

Здобувачі аналізують проблеми досліджень культових споруд, коли відбулося масове формування церковних приходів та як у науковій літературі висвітлюються ці питання.

Здобувачі аналізують, що однією з актуальних проблем вітчизняної археології на сьогоднішній день є хронологізація кочівницьких поховань. Значний внесок у її розробку внесли М.В. Єльніков, В.Л. Єгоров, А. О. Козловський. Звертають увагу на вивчення пам'яток Правобережної України, які, на відміну від пам'яток Лівобережної України, археологічно майже не досліджувались. Однією з головних проблем є не лише вивчення відомих і виявлення нових археологічних пам'яток зазначеного періоду, а й співставлення відомостей про ці пам'ятки у різних джерелах. Актуальним є створення максимально чіткої методики відбору за ознаками та датування пізньокочівницьких поховальних комплексів, виділення з їхньої кількості золотоординських.

Додаткова література до теми

1. Веремейчик О. М. Результати та перспективи археологічних досліджень сільських поселень Чернігівського Полісся. *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. К.: ІА НАН України, 2010. Вип. 1. С. 209-216.*

2. Веремейчик О., Готун І. Архітектурний вигляд давньоруського села Чернігово-Сіверської землі. Житлові будівлі. *Сіверянський літопис. 1996а. № 5. С. 12—22.*

3. Виногородська Л. І. Вивчення укріплень Поділля XIII—XVIII ст. (за археологічними даними). *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. К.: ІА НАН України, 2010. Вип. 1. С. 79-88.*

4. Готун І. А. Археологічне вивчення будівель давньоруського села Середнього Подніпров'я. *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. К.: ІА НАН України, 2010. Вип. 1. С. 94-100.*

5. Демидко С. Ю. Стан дослідження та проблеми середньовічної археології межиріччя Горини – Дністра. *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. К.: ІА НАН України, 2010. Вип. 1. С. 245-250.*

6. Козюба В. К. До питання про нову каталогізацію слов'яно-руських городищ VIII—XIII ст., розташованих на теренах України. *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. К.: ІА НАН України, 2010. Вип. 1. С. 292-299.*

7. Переверзєв С. В. Дослідження городища Чорнобиль. Проблеми та перспективи середньовічної археології в зоні відчуження. *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. К.: ІА НАН України, 2010. Вип. 1. С. 328-335.*

8. Хададова, М. В. Скарби часів Київської Русі як історичне джерело. *Матеріали Третього всеукраїнського науково-методичного семінару «Методика використання історичних джерел в процесі підготовки і написання наукових робіт здобувачами вищої освіти»: Збірник наукових праць. Вип. 2.2023. С. 46-48. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/36996/>*

9. Хамайко Н. В. Від язичництва до християнства крізь призму археології: сучасні тенденції історіографії. *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. К.: ІА НАН України, 2010. Вип. 1. С. 431-443.*

10. Петраускас, А. В., Хададова, М. В. *Нові дані до топографії городища I в Коростені.* Науковий журнал з проблем археології та давньої історії. *Археологія і давня історія України (38). 2021. С. 105-112. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/35519/>*

11. Петраускас, А. В., Тимошенко, В., Хададова, М. В. Дослідження на городищі в м. Малин. *Археологічні дослідження в Україні. 2018. С. 35.*

12. Позивай Т. Д. Проблеми вивчення пам'яток Золотої Орди в Україні. *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. К.: ІА НАН України, 2010. Вип. 1. С. 273-278.*

13. Пуголовок Ю.О., Володарець-Урбанович Я.В., Горбаненко С.А., Сергєєва М.С., Яніш Є.Ю. Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу в 2014 році. *Археологічні дослідження Більського городища, 2014. С. 107-128.*

Семінарське заняття №9: Актуальні проблеми археології Нового часу.

Мета: висвітлити основні проблеми дослідження Нового часу, політичні мотиви створення товариств, які здійснювали на території України дослідження та результати їх діяльності.

План:

1. Міста та їх археологічні дослідження вивчення в Новий час.

2. Археологічні дослідження Правобережної України Київською археографічною комісією.
3. Діяльність Одеського товариства історії та старожитностей.
4. Всеросійські Археологічні з'їзди: на перетині наукових і політичних інтересів.

Основні поняття: *Новий час, Київська археографічна комісія, Одеське товариство історії та старожитностей, Археологічні з'їзди.*

Завдання для виконання:

1. Опрацювати тему за вказаними питаннями.
2. Записати визначення основних понять.
3. З якою метою створювалась Київська археографічна комісія? Які археологічні дослідження вона проводила?
4. Проаналізуйте наукову спадщину Одеського товариства історії та старожитностей з 1839 по 1922 рр.?

Поточні контрольні запитання/завдання:

1. Коли було створено Одеське товариство історії та старожитностей? Назвіть його засновників? Хто був першим попечителем товариства?
2. З якою метою запроваджувалось проведення Всеросійських археологічних з'їздів? Скільки всього їх було проведено?
3. В яких українських містах проводились Всеросійські Археологічні з'їзди, назвіть результати?
- 4.

Методичні рекомендації:

Готуючись до семінарського заняття, здобувачі висвітлюють проведення археологічних розкопок в Новий час, а також творення та діяльність наукових товариств. Політичні мотиви запровадження. У монографії В. Шандри та О. Аркуші «Україна в ХІХ столітті: людність та імперії» (*Вказана праця*) висувається твердження, що через прагнення довести не польське, а російське походження Правобережної України за допомогою переконливої та достовірної історії, яка б відштовхувалася від політичної і базувалася на пам'ятках **археології та документах місцевих установ** Д. Бібіков сприяв створенню Тимчасової комісії для розгляду давніх актів. Завдяки глибоким науковим дослідженням Комісія дійшла висновку про самотню історію краю.

Відповідаючи на питання про діяльність Одеського товариства історії та старожитностей, здобувачі аналізують політичні мотиви його заснування, діяльність найвідоміших представників, а також акцентують увагу на головній меті діяльності: «розповсюдження історичних та археологічних відомостей про

Південну Україну, переважно про Новоросійський край і Бессарабію, збирати, описувати і зберігати всі залишки давнини; відшуковувати, вивчати документи і акти стосовно історії зазначеного краю; критично досліджувати свідчення давніх письменників про цей край; збирати достовірні відомості про теперішній стан географії і статистики; публікувати результати своїх досліджень».

Відповідаючи на четверте питання здобувачі аналізують мету проведення Всеросійських археологічних з'їздів, тривалість історії цих зібрань, масштабність задумів та численність напрямків діяльності, включення у процес підготовки, проведення, різних за соціальним, науковим характером, сил. Особливу увагу звертають на проведення їх в українських містах: III – Київ, 1874 р., VI – Одеса, 1884 р., XI – Київ, 1899 р., XII – Харків, 1902 р., XIV – Чернігів, 1908 р.

Додаткова література до теми

1. Каковкіна О. М. Географія Всеросійських Археологічних з'їздів (1869–1914): на перетині особистих, наукових, політичних інтересів. *Вісник Харківського національного університету імені ВН Каразіна. Серія: Історія*. 2018. Вип. 54. С. 41-52. URL: <file:///C:/Users/Admin/Downloads/13616-Article%20Text-26811-1-10-20190805.pdf>
2. Охотніков С.Б. Одеський археологічний музей. *Енциклопедія історії України*: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2010.
3. Скирда І. М. *XII археологічний з'їзд: передумови, перебіг подій, історичне значення*: Дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2016. 272 с.
4. Станко В.Н. Одеське археологічне товариство. *Енциклопедія історії України*: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2010.
5. Хмарський В.М. Одеське товариство історії та старожитностей. *Енциклопедія історії України*: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2010.
6. Шандра, В., Аркуша, О. Україна в ХІХ столітті: людність та імперії. Київ: Академперіодика. 2022. С. 209. DOI: <https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.461.436>

Контрольні питання до заліку

1. Наукова школа, поняття та ознаки.
2. Наукові археологічні школи в Україні.
3. Наукові школи в світовій археології: основні положення та значення.
4. Культурно-історична археологія («стара археологія»); процесуальна археологія («нова археологія»).
5. Розвиток науково-філософських вчень: еволюціонізму, дифузійонізму.
6. Теорія міграціонізму.
7. Феміністська та гендерна археологія.
8. Археологія періоду плейстоцену.
9. Зв'язок археології з природничими науками.
10. Використання в археології геофізичних методів.
11. Цифрові методи фіксації в археології
12. Мікробіологічні дослідження палеонтологічних і археологічних знахідок.
13. Поняття антропогенезу. Походження людини в світлі археологічних даних.
14. Гіпотеза статевого добору Ч. Дарвіна.
15. Трудова теорія походження людини Ф. Енгельса.
16. Культурологічні теорії походження людини.
17. Теорія африканського походження людини.
18. Міграції палеоліту.
19. Проблеми періодизації палеоліту в Україні.
20. Контакти неандертальців з неоантропами, наслідки.
21. Палеоліт Американського континенту.
22. Підходи до виділення мезоліту як окремого археологічного періоду.
23. Сучасні підходи до виділення неоліту.
24. Ознаки неоліту. Дискусії щодо їх виділення.
25. Теорії поширення відтворюючого господарства. Процеси неолітизації Європи.
26. Специфіка неоліту Близького Сходу.
27. Поняття «родючий півмісяць». Які території до нього входили.
28. Обробка металів і зміни в суспільстві, з цим пов'язані.
29. Землеробські культури і спроба відтворення давньої обрядовості.
30. Арійські племена та їх археологічна культура.
31. Нові знахідки доби палеометалів на Житомирщині.
32. Поява заліза та залізо-обробних центрів.

33. Культура номадів. Етнокультурна інтерпретація племен «скіфського світу»
34. Проблема автентичності скіфського звіриного стилю.
35. Проблеми розселення кельтів і їх вплив на сусідні племена. «Кельтська вуаль».
36. Проблема вивчення городищ, укріплень за археологічними даними.
37. Результати та перспективи археологічних досліджень сільських поселень.
38. Проблеми археологічних досліджень культових споруд.
39. Проблеми вивчення пам'яток Золотої Орди в Україні.
40. Проблеми та перспективи середньовічної археології в зоні відчуження.
41. Від язичництва до християнства крізь призму археології.
42. Результати та перспективи досліджень османських пам'яток Північного Причорномор'я.
43. Міста та їх археологічні дослідження вивчення в Новий час.
44. Археологічні дослідження Правобережної України Київською археографічною комісією.
45. Діяльність Одеського товариства історії та старожитностей.
46. Всеросійські Археологічні з'їзди: на перетині наукових і політичних інтересів.

Тестові завдання з ОК «Актуальні проблеми археології»

1. Скільки поколінь дослідників становлять «наукову школу»?
А) три покоління;
Б) чотири покоління;
В) п'ять поколінь;
Г) десять поколінь;
2. Встановіть вірність твердження? *Наукова школа – це форма організації колективної наукової праці співробітників наукового центру під керівництвом вченого, характеризується єдиною дослідною програмою, спільністю поглядів і стилю наукової діяльності в конкретній галузі.*
А) Твердження вірне; Б) Твердження помилкове;
3. Збирання артефактів та їх класифікація були головною метою якої археологічної школи?
А) процесуальна археологія;
Б) культурна археологія;
В) археологія закону і порядку;
Г) «нова» археологія;
4. До якого напрямку належали Льюїс Бинфор, Девід Кларк, Колін Рендфрю?
А) міграціонізму;
Б) процесуальна археологія;
В) культурна археологія;
Г) еволюціонізму.
5. Хто з науковців є автором книги «Дослідження в області давньої історії людства», яка вийшла 1865 р.?
А) Льюїс Бинфор;
Б) Девід Кларк;
В) Колін Рендфрю;
Г) Едвард Тайлор;
6. В основі якого напрямку закладалася ідея поширення культурних явищ через контакти: торгівлю, переселення, завоювання?
А) міграціонізму;
Б) процесуальна археологія;
В) дифузійнізму;
Г) еволюціонізму.

7. Хто з представників культурної морфології обґрунтовував думку, що людина не може бути творцем культури, а є лише її «носієм» та об'єктом.

- А) Лео Фробеніус;
- Б) Девід Кларк;
- В) Колін Рендфрью;
- Г) Фріц Гребнер;

8. Яка теорія обґрунтовувала, що культурні явища (вірування, види зброї, способи будівництва) з'являються в одному місці – «культурне коло», з якого поширюються на інші регіони?

- А) культурна морфологія;
- Б) еволюціонізм;
- В) культурних кіл;
- Г) «нова» археологія;

9. До якого напрямку належав німецький археолог Густав Коссіні?

- А) феміністична археологія;
- Б) еволюціонізм;
- В) культурних кіл;
- Г) міграціонізму;

10. До якого напрямку в археології належать Маргарет Конкі та Джанет Спектор?

- А) феміністична археологія;
- Б) еволюціонізм;
- В) культурних кіл;
- Г) міграціонізму;

11. Українська дослідниця Олена Фіалко у 2020 р. захистила докторську дисертацію в Інституті археології НАН України, яка стосувалася....?

- А) половецьких баб;
- Б) культурних кіл;
- В) скіфських амазонок;
- Г) київських княгинь;

12. Що виготовив німецький дослідник Андреас Альберт Роде на підтвердження людського походження (зроблено людиною)?

- А) пліт;
- Б) ковчег;
- В) сокира;
- Г) молот;

13. Коли було закладено основи експериментальної археології?

- А) XVII ст.;
- Б) XVIII ст.;
- В) XIX ст.;
- Г) XX ст.;

14. Визначте правильність твердження. *Під міждисциплінарністю трактується запозичення і перетікання підходів і методів різних наук (дисциплін).*

- А) Твердження вірне;
- Б) Твердження помилкове;

15. Наука, яка має тісний зв'язок з археологією і вивчає фізико-географічні умови, що існували в геологічному минулому: дані про географічну оболонку, її розвиток, історію в цілому і окремих її частин у взаємодії.

- А) історія;
- Б) палегеографія;
- В) палеоекологія;
- Г) палеокліматологія.

16. Що не належить до позитивних аргументів «3D революції» в археології (на думку Віталія Жиголи та В'ячеслава Скорохода)?

- А) не займає багато часу;
- Б) потребує спеціального програмного забезпечення;
- В) не заважає польовим роботам;
- Г) розширює інформативну базу археологічних досліджень;

17. Для чого в Іспанії для виявлення доісторичних малюнків у печерах муніципалітету Пенагула в Аліканте використовувались дрони?

- А) щоб привернути увагу туристів;
- Б) не пошкодити засіяні земельні площі та будівлі;
- В) зберегти життя людей, оскільки печери знаходяться у важкодоступних географічних районах;
- Г) звичайна практика застосування дронів в археології у Іспанії;

18. Коли археологами було знайдено мумію печерної людини Етці?

- А) 1991 р.;
- Б) 1996 р.;
- В) 2001 р.;
- Г) 2021 р.;

19. Який приблизний вік найдавнішої печерної людини Етці?

- А) більше 2300 років;
- Б) більше 3300 років;
- В) більше 4300 років;

Г) більше 5300 років;

20. Який метод використовувався при визначенні віку найдавнішої печерної людини Етці?

- А) археологічного аналізу;
- Б) історичної інтерпретації;
- В) радіовуглецевий метод;
- Г) біохімічний аналіз;

21. Яка наука вивчає походження людини сучасного біологічного типу, формування її як виду у процесі історико-еволюційного розвитку?

- А) Біологія;
- Б) Антропологія;
- В) Історія;
- Г) Палеокліматологія;

22. Коли почала формуватися антропологія?

- А) в кінці XVIII ст.;
- Б) на початку XIX ст.;
- В) на початку XX ст.;
- Г) в середині XX ст.;

23. Що таке антропогенез

- А) процес походження і розвиток усіх видів роду людина (Homo)
- Б) зародження життя на Землі
- В) розвиток людського суспільства
- Г) зародження Homo sapiens

24. Хто обґрунтував першу наукову гіпотезу походження та еволюції людини?

- А) Говард Парсон;
- Б) Чарльз Дарвін;
- В) Жан-Батист Ламарк;
- Г) Артур Кіт;

25. Хто уперше висловив думку про те, що расові відмінності склалися під впливом кліматичних умов і мають спадковий характер?

- А) Гіппократ;
- Б) Клавдій Птолемей;
- В) Клавдій Гален;
- Г) Чарльз Дарвін;

26. Які території досліджував український вчений **Микола Миклухо-Маклай**?

- А) індіанців Америки;
- Б) Африканські країни;
- В) країни Європи;
- Г) острови Південно-Східної Азії;

27. Хто автор праць «Походження людини і статевий добір» (1871) та «Про вираження емоцій у людини і тварин» (1872)?

- А) Клавдій Птолемей;
- Б) Клавдій Гален;
- В) Чарльз Дарвін;
- Г) Микола Миклухо-Маклай;

28. Хто написав перший підручник з антропології 1881 р.?

- А) Едвард Тайлор;
- Б) Чарльз Дарвін;
- В) Микола Миклухо-Маклай;
- Г) Клавдій Гален;

29. Як називається гіпотеза, що пояснює як флора і фауна мігрувала між Євразією та Африкою Левантійським сухопутним мостом.

- А) Теорія осушення Нілу;
- Б) Теорія Сахарського насосу;
- В) Євроафриканський насос;
- Г) Великий сухопутний Сахарський шлях;

30. Як називалася культура обробки каменю, коли для отримання гострого краю камінь розколювався навпіл, без додаткового доопрацювання?

- А) Дюктайська культура;
- Б) Сахарська культура;
- В) Олдувайська культура;
- Г) Дорсецька культура;

31. Коли за гіпотезами більшості сучасних дослідників в цілому завершився процес залюднення Америки?

- А) у XI тис. до н.е.;
- Б) у VIII тис. до н.е.;
- В) II тис. до н.е.;
- Г) I тис. до н.е.;

32. Під етнокультурними областями в археології розуміють;

- А) групу споріднених культур;

- Б) території, на яких проживали люди;
- В) локальні варіанти культури;
- Г) території де постійно змінювались археологічні культури;

33. Чи належала Америка до земель, на яких відбувався процес антропогенезу?

- А) Так, належить;
- Б) Ні, не належить.

34. Пам'ятки палеоліту доцільніше шукати:

- А) на корінному високому березі;
- Б) на нижчому березі річки;
- В) на першій надзаплавній терасі;
- Г) подалі від річок;

35. На думку Л. Л. Залізняка у праці «Періодизація пізнього палеоліту України» що лежить в основі в основі виділення культурних спільнот верхнього палеоліту та мезоліту?

- А) сокири;
- Б) наконечники металевих зброї;
- В) човни;
- Г) житла;

36. Яка назва культурної традиції обробки кременю або технокомплекс ранньої пори верхнього палеоліту, що отримав назву від однойменної печери в Піренейях і датований приблизно від 37 до 28 тис. р. т.

- А) Левалуа-мустьєрський технокомплекс;
- Б) Мікокський технокомплекс;
- В) Оріньяк;
- Г) Селет;

37. Яка назва культурної традиції (технокомплексу) обробки кременю, що розвивалася в середині пізнього палеоліту (30—20 тис. р. т.), визначальним знаряддям і якої є довгі вістря на пластинах із прямим притупленим краєм?

- А) Граветський технокомплекс (Гравет);
- Б) Мікокський технокомплекс;
- В) Оріньяк;
- Г) Селет;

38. Хто з вітчизняних дослідників займався вивченням граветських пам'яток України?

- А) Черниш О. П.
- Б) Залізник Л. Л.;
- В) Борзіяк І. А.

Г) Винокур І. І.

39. Який період палеоліту назвали добою північного оленя?

- А) рання пора;
- Б) середня пора;
- В) пізня пора;
- Г) фінальний палеоліт;

40. Пам'яток олдувайської культури в Україні відомо:

- А) немає взагалі.
- Б) триста;
- В) тридцять;
- Г) три тисячі;

41. Техніка обробки кременю леваллуа виникає:

- А) в палеоліті;
- Б) в мідному віці;
- В) в мезоліті;
- Г) в ранньому залізному віці;

42. Господарство первісних людей було:

- А) присвоюючим, базувалося на збиранні плодів, ягід та їстівних коренів і полюванні на тварин;
- Б) відтворюючим, базувалося на домашньому тваринництві;
- В) базувалося на заняттях ремеслом та торгівлі;
- Г) господарством не займалися, лише спостерігали за навколишнім середовищем;

43. Полювання людей в часи палеоліту

- А) мало колективний характер, вимагало особливих навичок з боку мисливця;
- Б) мало індивідуальний характер;
- В) брали участь і жінки та діти;
- Г) мало промисловий характер;

44. До пам'яток мустьєрського часу відносяться:

- А) Рихта на Житомирщині, Молодове на Дністрі;
- Б) Кирилівська Мізинська;
- В) Коростень. Овруч;
- Г) Трипілля. Майданецька;

45. Коли людиною було винайдено лук і стріли?

- А) ранньому палеоліті;
- Б) мезоліті;
- В) неоліті;

Г) енеоліті;

46. Яку тварину людина першою приручила в мезоліті?

- А) кота;
- Б) собаку;
- В) корову;
- Г) коня;

47. Хто з учених виділив ознаки відмінності палеоліту від мезоліту з погляду екологічного детермінізму

- А) Бінфорд Л.;
- Б) Залізняк Л.;
- В) Борзіяк І.;
- Г) Карлайл А.;

48. Хто з археологів запропонував визначення *неолітична революція*?

- А) Бінфорд Л.;
- Б) Чайльд Г.;
- В) Борзіяк І.;
- Г) Дарвін Ч.;

49. До якої епохи належить пам'ятка Кам'яна могила – пагорб із кам'яних брил у степу поблизу Мелітополя?

- А) палеоліту;
- Б) мезоліту;
- В) неоліту;
- Г) енеоліту;

50. До людей сучасного типу відносять

- А) кроманьйонців
- Б) пітекантропів, синантропів, гейдельберзької людини
- В) неандертальців
- Г) дріопітеків

51. Рештки істоти, яку згодом назвали пітекантропом, знайшов на о. Ява

- А) Є. Дюбуа
- Б) Ч. Дарвін
- В) Ч. Гордон
- Г) Д. Телегін

52. Який період кам'яного віку є найбільш тривалим:

- А) ранній палеоліт
- Б) середній палеоліт

- В) пізній палеоліт
- Г) мезоліт
- Д) неоліт

53. Який перший штучний матеріал створила людина?

- А) випалена глина;
- Б) метал;
- В) фарба;
- Г) тканина;

54. Яку умовну назву отримали сприятливі умови на території Палестини, Лівану, Сирії, Центральної і Південної Туреччини, частини Дворіччя, Ірану та Середньої Азії?

- А) «родючий півмісяць»;
- Б) «золоте коло»;
- Г) «продуктовий рай»;
- Д) «житнє коло»;

55. Коли людство почало обробку першого металу – міді?

- А) палеоліт;
- Б) мезоліт;
- В) неоліт;
- Г) енеоліт;

56. Коли відбулося розселення арійських племен?

- А) III-II тис. до н. е.
- Б) II-III тис. н. е.
- В) III-II ст. до н. е.
- Г) II-III ст. н. е.

57. Наявність зразків посуду, прикрас, які несуть певну печать латенської культури називають...:

- А) «кельтська вуаль»;
- Б) «скарби кочівників»;
- В) «золото скіфів»;
- Г) «кельтське золото»;

58. У якому місті вперше було проведено Всеросійський археологічний з'їзд 1869 р.?

- А) Київ;
- Б) Москва;
- В) Мінськ;
- Г) Рига;

59. В якому українському місті було проведено III Всеросійський археологічний з'їзд 1874 р.?

- А) Київ;
- Б) Харків;
- В) Одеса;
- Г) Чернігів;

60. Назвіть місто в якому не проводились Всеросійські археологічні з'їзди?

- А) Київ;
- Б) Ніжин;
- В) Чернігів;
- Г) Одеса;

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ АРХЕОЛОГІЇ

Методичні рекомендації до семінарських занять з освітньої компоненти «Актуальні проблеми археології»

Підписано до друку . Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Гарнітура Таймс. Ум.-дрк. арк. 2,9.

Наклад 100. Зам.

Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка

м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40

Свідоцтво про державну реєстрацію:

серія ЖТ №10 від 07.12.2004р.

електронна пошта (E-mail): zu@zu.edu.ua